

ALMANYA'DAKİ TÜRK İŞÇİLERİNİ KONU ALAN ROMANLAR (TÜRKLER ALMANYA'DA, SANCI... SANCI..., A'NIN GİZLİ YAŞAMI) ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Âbide DOĞAN*

Özet: 1960'lı yıllardan itibaren çok sayıda işçi Türkiye tarafından çeşitli ülkelere gönderilmiştir. Bu ülkeler arasında Almanya'nın ilk sırayı aldığı görülmektedir. Bu işçilerin problemleri edebi eserlere konu olmuştur. Bu makalede öncelikle bu göçün tarihçesi verilmiş, daha sonra Almanya'da yaşamış üç yazar tarafından yazılmış üç roman (Bekir Yıldız - Türkler Almanya'da, Necati Tosuner - Sancı... Sancı... ve Aras Ören - A'nın Gizli Yaşamı) değerlendirilmiştir. Bu romanların yayınlanmasından sonra bunlar hakkında herhangi bir makale yazılmamıştır. Bu üç roman Almanya'da yaşayarak sorunları ilk elden gözleyen yazarlarca yazılmıştır. Böylece bu makale yukarıda sözü edilen üç romanla sınırlı kalmıştır. Türk işçilerine ilişkin romanlardaki ortak sorunlar ahlak, dil öğrenmedeki sorunlar, din, gelenek, görenek, kimlik ve modern yaşama uyum sorunlarıdır.

Anahtar Kelimeler: Almanya, göç, Türkler Almanya'da, Sancı... Sancı..., A'nın Gizli Yaşamı.

Abstract: Since 1960's many workers have been sent to various countries by Turkey. Among these countries Germany seems to be the number one. The problems of these workers have been the main issues of the literary works. In this article, the history of migration is given first and then three novels written by the three novelists (Bekir Yıldız-Türkler Almanya'da, Necati Tosuner- Sancı... Sancı... and Aras Ören-A'nın Gizli Yaşamı) who had lived in Germany are assessed. Since the publication of these novels there has not been hardly any literary work ever done on them. All of these novels, were written by the authors who made first hand observations on the events by means of living in Germany. However this article is strictly limited with the above mentioned three novels. The common problems faced by the Turkish workers covered in these novels are the ethics, the difficulties in learning language, the religion, the tradition, the customs, the problem of identity, the problem of adaptation to modern life-style etc.

Key words: Germany, migration, Türkler Almanya'da, Sancı...Sancı..., A'nın Gizli Yaşamı.

Giriş

Türkiye'den yurt dışına işçi göçü, II. Dünya Savaşını izleyen yıllarda gelişmiş bazı Avrupa ülkelerinin ekonomik kalkınmalarına uygun olmayan nüfus artışlarının bu ülkelerde işgücü kıtlığı yaratmaları ve az gelişmiş ülkelerdeki aşırı nüfus artışından kaynaklanan işsizlik sorunları nedeniyle gerçekleşmiştir.

1950'li yılların sonunda ülkemizden Batı ülkelerine önce bireysel planda başlayan göç, 1960'lı yılların başından itibaren devlet tarafından desteklenmiştir.

"İş" ya da "daha iyi iş" için memleketlerini terk etmek zorunda kalan Türklerin

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi.

en çok rağbet ettikleri ülke Almanya olmuştur. Onu Fransa, Belçika, İsviçre, Hollanda gibi gelişmiş Batı ülkeleri ile Libya, Suudi Arabistan, Irak, Kuveyt, İsrail gibi Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkeleri izlemiştir. Sovyetler Birliği'ndeki açıklık ve yenden yapılanma politikaları sonucunda Türk işçilerine bu kez Rusya Federasyonu, Türkmenistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan yolu açılmıştır. Bu ülkelerde Türk işçilerinin (aynı zamanda da işverenin) istihdam alanı genellikle inşaat sektörüdür.

Dünyanın birçok ülkesine dağılmış olmasına rağmen, Türk işçilerinin sayıca en çok olduğu yer Almanya'dır. Bu nedenle Almanya, dış göçü sembolize eden ülke durumundadır.

Türkiye'den yurt dışına işgücü gönderilmesine Almanya'daki ilgili kurumların daveti ile başlanmış; 1957 yılında ilk etapta on iki kişilik stajyer grubu gönderilmiştir. Bilgi ve görgü artırma amacıyla başlayan bu faaliyet, dört yıl sonra, 30 Ekim 1961'de iki ülke arasında imzalanan bir anlaşmayla yasallaşmıştır.

Türk işçilerinin akını sonucunda Almanya'da -zamanla ailelerin göçüyle beraber - Türk nüfusu artmış ve Türk mahalleleri oluşmuştur. Hızla artan bu nüfus karşısında Alman makamları tedbir olarak 1973'te yabancı işçi alımını durdurmuştur. 1974 yılında ise çocukları Türkiye'de kalan ailelerin alacakları çocuk paralarının yarıya indirilmesi sonucunda ise Türk işçisinin ekonomik durumu bozulmuş ve bu durum Türkiye'den yüzbin çocuğun göçüne yol açmıştır. Böylece Almanya'da "auslander", Türkiye'de "Almanca" olarak anılan bu insanların iki kültür arasında kalması beraberinde bazı sorunları da getirmiştir.

Ulusumuzu önemli ölçüde etkileyen dış göç meselesi yazarlarımızı da harekete geçirmiş; konu ile ilgili olarak yazılan pek çok eserde Almanya'daki Türk işçilerinin sorunları ele alınmıştır. Özellikle sözel anlatım kolaylığı, ulaşılabilir, anlaşılabilir olma nitelikleriyle edebiyat, dış göçten en çok etkilenen sanat dalı olmuştur. Roman ve hikâyelerde daha çok insana özgü sorunlar üzerinde durulmuş, insanımızın özellikle Almanya'da ve kalanların da Türkiye'de yaşadıkları sıkıntılar ayrıntılı bir biçimde yansıtılmıştır. Böylece, genelde işçi göçüne ilişkin, Türk edebiyatında duygusal yoğunluğu olan bir "gurbet yazını"¹ ortaya çıkmıştır (Gitmez 1981:145).

Yazarlarımızın bir kısmı da Almanya'ya işçi olarak gidenler arasındadır. Bu bakımdan gözlem ve yorumlarında daha gerçekçi davrandıkları söylenebilir.

Almanya'ya eğitim amacıyla gitmiş olan ancak karşılaştıkları sorunlarla Almanlar hakkında olumsuz kanaata sahip olan yazarlarımız da vardır. Uzun yıllarını Almanya'da geçiren iki kadın yazar Sara Gül Turan ve Esmahan Aykol'un tespit ve yorumları da dikkat çekicidir. (Turan ve Aykol'un eserleri başka bir yazımızda değerlendirilmektedir).

¹ Almanya'ya işçi göçünün başlamasıyla Alman edebiyatında da ortaya "Konuk işçi edebiyatı" ya da daha iyi bir deyişle "Göçmen edebiyatı" çıkmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren Almanya'da yazan Türkler tarafından yaratılan edebiyat 1) Konuk işçilerden oluşan yazarların 2) Entelektüel göçmen yazarların 3) Entelektüel konuk işçilerin 4) Konuk işçilerin çocukları olan genç yazarlar kuşağının yazdığı edebiyat olmak üzere gruplandırılabilir (Özyer 1994c: 99).

Federal Almanya'da 1970 yılından itibaren özellikle Türk işçi çocuklarının Alman Çocuk ve Gençlik Edebiyatında ele alınıp işlendiği, bu kitapların aynı zamanda Türklerin Almanya'daki sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamlarına da ayna tuttuğu dikkati çekmektedir. Ursula Kirschberg, Ruth Hermann, Michael Höhn, Renate Welsch gibi daha birçok yazarın Almanya'da yaşayan Türk işçi çocuk ve gençlerine kitaplarının sayfalarını açmaları, konuyu ciddiye almaları, Türk dostlar edinmeleri, yazdıkları kitaplarda Türklerin tarih, kültür ve gelenekleri açısından kendilerini göstermek istemeleri önemlidir. Yazarlar eserlerinde Türk işçi ve çocuklarından yana bir tutum takınmışlar, onlarla daha fazla ilgilenilmesi gerektiğini vurgulamışlardır².

Almanya'da eser veren Türk yazarlarının eserleri de Almanların dikkatini çekmiştir. Örneğin, Alev Tekinay'ın *Engin Im Englischen Garten - Engin İngiliz Bahçesinde*, Gönül Özgül'ün *Geminin En Altındakiler* (öyküler), Renan Demirkan'ın *Üç Şekerli Demli Çay* (anı-roman) adlı eserleri Almanca yazılmış, bu tür kitaplara ilgi duyan Almanlar tarafından ödüllendirilmiştir (Özyer 1994d:152-160).

Bu çalışmada yaşamının bir kısmını Almanya'da geçirmiş olan üç yazarımızın (B. Yıldız, N. Tosuner, A. Ören) Almanya sorununa dikkat çeken üç romanı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Konuyla ilgili bir çokroman³ olmasına rağmen bu üç romanın seçilme nedeni, hem üzerinde ciddi çalışma yapılmamış olması, hem de yazımızın hacmini arttırmamasıdır.

Bekir Yıldız'dan İnsan Manzaraları

Almanya'ya ilk gidenler arasında yer alan Bekir Yıldız orada dört yıl kalmış, fabrikalarda meydancı, montör ve basımevlerinde mürettip olarak çalışmış, biriktirdiği para ile bir baskı makinesi almış, İstanbul'a dönerek Asya Basımevi'ni kurmuştur. *Alman Ekmeği* (1975), *Türkler Almanya'da* (1966) ve *Halkalı Köle*⁴ (1980) adlı romanları ile birçok öyküsünde Almanya'daki Türk işçilerinin sorunlarına değinmiştir.

Bu yazıda yazarın *Türkler Almanya'da* (1966) adlı romanı ele alınacaktır.

Bekir Yıldız bu romanında Almanya'da geçirdiği dört yılını anlatır. Bu roman yazarın ifadesine göre, "dış göçün ilk yazın habercisi olarak karşılandı" (Yıldız 1981: 167).

² Geniş bilgi için bkz: (Özyer 1994a 68-79, 1994f: 43-51).

³ Almanya'daki işçilerimizin yaşamını, sıkıntı ve dramını anlatan birçok roman ve hikâye yazılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: A. Ağaoğlu - *Fikrimin İnce Gülü* (1977), G. Dal - *E-5* (1979), G. Dayıoğlu. *Geride Kalanlar* (1975), G. Dayıoğlu- *Geriye Dönenler* (1986), T. Dursun- K. Bağıryanık Ömer ile Güzel Zeynep (1976), T. Dursun K- *Kayabaşı Uygartılığının Yükselişi ve Birdenbire Çöküşü* (1980), Füzünan- *Berlin'in Nar Çiçeği* (1988), O. Çeviksoy - *Duvarın Öte Yanı* (1985), Y.Z.Bahadınlı - *Haçça Büyüdü Hatış Oldu* (1978), Y.Pazarkaya- *Oturma İzni* (1977), A.Sayar- *Dik Bayır* (1977), B.Yıldız - *Alman Ekmeği* (1975), B.Yıldız- *Türkler Almanya'da* (1975), B.Yıldız - *Halkalı Köle* (1980), A.Ören- *Berlin Savigny Platz* (1993), Z.Livaneli- *Arafatta Bir Çocuk* (1978), N.Tosuner- *Sancı...Sancı...* (1977), S.G. Turan- *Gülün Dikeni* (1993), N. Üstün- *Almanya Beyleri ve Portekiz'in Bahçeleri* (1975) vb.

⁴ Romanda üzerinde durulan asıl konu evlilik kurumunun önemi ve erkeğin kendini bu kurumda bir köle olarak görmesidir. Bununla beraber Almanya'daki işçilerimizin sorunları da gündeme getirilmiştir. Otobiyografik tarafı ağır basan romanda yazar, ailesini geçindirmek için birçoğu gibi Almanya'ya gitmek zorunda kalır.

Yıldız, yazarlığının ilk kitabı olarak nitelediği bu romanı ile göçmen işçi olarak gittiği Almanya'dan yazar olarak dönmüştür (Yıldız 1981: 166).

Yazarın Yüce tipiyle Almanya'ya geliş nedenini ve yaşadıklarını anlattığı bu romanda aynı zamanda oradaki Türk işçilerinin durumu, yaşantısı, iş ve aile sorunları, Almanların yabancı düşmanlığı, işçilerin biraz para kazandıktan sonra kapıldıkları araba merakı, Türk kadınının çalışma hayatına atıldıktan sonra geleneksel yaşam biçiminden uzaklaşarak modern yaşam biçimini benimsemesi, bunun sonucunda bazı hakları olduğunun farkına varması vb. konulara yer verilmiştir. Böylece roman otobiyografik niteliklerinin yanında Almanya olgusuna da dikkat çeker.

Romanda olaylar Sirkeci garında başlar. Nihat, Recep, Ayşe, Sevim ve Yüce (yazarın kendisi) değişik amaçlarla Almanya'ya gitmek için trende bir araya gelirler. Nihat kelepirci bir araba almak, Recep üvey babasının baskılarından kurtulmak ve geçimini sağlamak, işsiz kocasından bıkan Ayşe de ekmek parası kazanmak için yola çıkar. Sevim'in gidiş amacı ötekilerden farklıdır. Onu Avrupa'nın özgür yaşamı cezbetmektedir. Yüce ise bir matbaa makinesi alacak parayı biriktirip memleketine dönmek ve bir matbaa kurmak niyetindedir. Yüce dışında diğerleri hedeflerine ulaşamayıp hayal kırıklığına uğurlar. Recep zamanla kendini gece hayatına kaptırır ve ailesini ihmal eder. Opel marka mavi bir araba alır, kaza yapar ve ölür. Nihat bir Alman kadına tecavüz suçundan dolayı sınırışı edilir. Ayşe de zamanla Almanya'nın modern yaşam biçimine alışır ve değerlerinden uzaklaşır. Kocasından boşanmak ister. Fakat Almanya'ya gelen kocası tarafından sokakta vurularak öldürülür. Sevim bekaretini kaybettiği için Türkiye'ye dönemez. Bir Alman'la evlenip Almanya'da kaybolur gider. Yüce dört yılın sonunda biriktirdiği parayla bir matbaa makinesi satın alır ve memleketine geri döner.

Roman anı özelliği de gösterdiğinden anlatıcı yazarın kendisidir. Böylece olayları birinci kişinin ağzından, doğrudan öğreniriz. Türk işçilerinin Almanya'daki yaşantılarına eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşan yazar, Almanya-Türkiye arasındaki sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel farklılıklara da değinerek, bilinçsizce, kendini Avrupa'nın cazip yaşantısına kaptıran Türklerin sonunun da kötü olacağına dair mesaj verir.

Roman 1966 yılında yazılmıştır. Yazarın Almanya'da bulunduğu dört yıllık zaman dilimini kapsar. Zamanın insanlar üzerindeki olumsuz etkisi ön plana çıkarılarak vurgulanmıştır. Para kazanılmasına kazanılır, ama Türk insanı değerlerinden uzaklaşır, inançlarını istedikleri gibi yaşayamamanın huzursuzluğunu hisseder, Alman kültürü içinde çoğu kaybolup gider.

Romanda olaylar Sirkeci garında başlayıp Münih istasyonunda biter. Bu mekanlar yolculuğunu trenle yapanlar için önemli yerlerdir. İstanbul-Almanya hattında yer alan Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya bu yolculuğu yapan insanlar için vazgeçilmez güzergâhlardır. Gümrükler, otel odaları, eğlence yerleri, konaklar, fabrikalar Türk işçilerinin hayatlarında ve anılarında yer alan mekânlardır. Zaman ve mekâna bağlı olarak bu insanların duygu, düşünce ve kişilik yapılarının, hatta bazılarının tüm yaşamlarının değiştiği görülür.

Türk işçilerinin Almanya'daki yaşantılarına ve davranışlarına eleştirel bir bakış

açısıyla yaklaşan yazar, iki kültür arasındaki farkları da gösterir.

Farklı kültürlerin insanları olan Türklerle Almanların olaylar karşısında aldıkları tavırlara da dikkat çeken yazar, Türklerin iyi düşünüp tartışmadan, biraz da hissi karar vermelerine karşılık Almanların daha mantıklı ve duygusallıktan uzak bir yapıda olduklarını vurgular.

Romanda yazarın ahlâk, dil, din, kadın, cinsellik, millî birlik ve beraberlikle ilgili tespit ve yorumları da dikkati çeker.

Makineleşmiş bir toplum olan Almanlar hızlı bir tempoda yaşamaktadır. Zamanla Türkler de bu yaşam biçimine uymak zorunda kalırlar. Bu durum onların özel hayatlarını da etkiler. Cinselliği bile istedikleri gibi yaşayamazlar. Oradaki aşklar da Türkiye'deki gibi değildir. Aşkta duygusallığın yerini çıkarıcılık almıştır. Alman kadınlarının cinselliğe yaklaşımı Türk kadınlarından farklıdır. Evlilik öncesi beraberlikler Alman toplumunda normal karşılanırken, 1960'lı yıllarda, köyünden kalkıp büyük şehir bile görmeden Avrupa'nın göbeğine gelen Türk erkekleri için oldukça tuhaf ve şaşırtıcıdır. İlk zamanlar yadırgatıcı görünen bu tutucu bakış açısı zamanla değişmiştir.

Almanya'ya giden Türk kadın ve erkeklerinde de ahlakî yozlaşma görülür. Nihat, Ayşe, Sevim ve Recep de zamanla değişime uğrarlar. Sevim zaten daha özgür olabilmek için Almanya'ya gelmiştir. Bekâretini kaybettikten sonra da bir Almanla evlenip Alman gibi yaşamaya başlamıştır. Ayşe de olumsuz yönde değişiklikler gösterir. Kocasından boşanmak isterken kocası tarafından öldürülür. Nihat korumasız bir Alman kadına tacizde bulunup sınır dışı edilir. Recep de Almanya gece hayatına kapılır, içki-kumar yüzünden düzenini bozar ve ailesini düşünemez hale gelir. Bu kişiler biraz da şartların gereği olarak geleneksel ve ahlakî değerlerinden taviz vermek ya da onlardan tamamen uzaklaşmak zorunda kalırlar.

Türk erkekleri için, kültürel farklılıklardan olsa gerek, "faşing" denen eğlenceler de yadırgatıcıdır. Evli Alman kadın ve erkeklerinin serbestçe eğlendikleri faşing Türk erkeklerini şaşırtır. Örneğin, Yüce böyle bir eğlenceye katılır. Erika adlı orta yaşlı bir Alman kadın Yüce'yi dansa davet eder. O sırada kocası gelir ve Erika'yı dansa kaldırmak ister. Erika'nın cevabı "*Ben kavalıyemi daha önce seçtim*" biçiminde olur (Yıldız 1966: 55).

Romanda Nihat'ın şahsında gümrükten para vb. kaçırınlar da eleştirilir. Nihat trende, kontrol sırasında beş bin lirayı gümrük memurundan kaçırmak için Yüce'nin eline sıkıştırır.

Almanya'daki işçilerin en önemli sorunlarından biri de dini inançlarını istedikleri gibi yaşayamamalarıdır. Özellikle dinî bayram kutlamalarında büyük sıkıntı çekerler. Almanlardan izin istediklerinde aldıkları cevap "*Siz bir müslüman olarak, bizim dinî bayramlarımızdan istifade ediyorsunuz. Bu bakımdan da dini bayramınızda çalışmanız gerek*" ... (Yıldız 1966: 83).

Bu durumda Türk işçisinin iki seçeneği vardır. Ya çalışmak ya da ücreti kesilmek şartıyla bayramın sadece ilk günü izinli sayılmak... Yazara göre birkaç kuruş uğruna değerlerini bir kenara bırakanlar da az değildir. Onlar tercihlerini işe gitmekten yana

kullanırlar. Onları gören Yüce şöyle düşünür:

"Bayram sabahı, hiç kimsenin çalışmaya gitmeyeceğini sanmıştım. Oysa ki parasız olduğu için barakanın yarısından çoğu çalışmaya gitmişti. Böylece bir bütün olamadığımızı, hiçbir mevzuda bir araya gelemeyeceğimizi adeta ispat etmiştik. Almanları, aşırı derecede paraya olan düşkünlükleri için tenkit eden bizler, bir yevmiye karşılığı dini inançlarımızı bile hiçe sayarak, birçoklarımız iş yerlerine koşmuşlardı" (Yıldız 1966: 83).

Farklı dinî ve kültürel bir yapılanmanın hakim olduğu bir ülkede Türklerin gelenek ve göreneklerini yaşatması, dinî yükümlülüklerini yerine getirmesi kolay değildir. Türkler kurbanlarını kesmek ve ölülerini gömmek gibi zorunlu hallerde de çeşitli sıkıntılarla karşılaşır. Alman yasalarına göre bir ölü üçüncü günde toprağa vermek zorundadır. Barakanın Osman babası herkesten sakladığı hastalığı yüzünden ölünce, cenazesi buzhanede saklanır. Ama üçüncü gün dolduğundan yasalara göre gömülmesi gerekir. İslam dinine göre güneş batmadan toprağa verilmesi gereken ölü, karanlıkta gömülür. Gelenek ve göreneklerin de tam olarak yaşanmadığı Almanya'da giyim-kuşam da değişmeye, modern bir görünüm kazanmaya başlar:

"... bu Almanya, bazı ailelerin arasına kara kedi gibi giriyor. Fakat Ayşe Hanım'ın da giyinişleri ve davranışları da adilemiş. O ne biçim kıyafet öyle. Eşek kadar kadın pantolon giymiş kıcına...benim de en çok kızdığım, bizim kadınların pantolon giymesi... Pantolon sportmen bir vücuda yakışıyor..." (Yıldız 1966: 169).

Türk kadınlarındaki bu yüzeysel değişim, erkeklerin hoşuna gitmez. Türk erkeği pantolonu vücudu sportmen olan Alman kadınlarına yakıştırır. Çünkü geleneklerimize göre pantolon erkeklere ait bir giysidir.

Türk işçileri için para önemlidir. Onun uğruna herşeyden vazgeçilir. Halbuki Türkiye'nin yapılacak onca işi varken Almanya'ya işçi göndermesine ne gerek vardır? Romanda yazar konu ile ilgili görüşlerini bir Alman'a söyler. Henning adlı Alman Türkiye'ye sık sık geldiği için Türkleri çok yakından tanımakta, Türkiye'nin şartlarını çok iyi bilmektedir. Henning, herkesin bildiği ama bir türlü çözemediği sorunlar hakkında şunları söyler:

"Duyduğuma göre, Amerika'dan buğday alıyormuşsunuz. Konya ovanız gibi araziniz varken, Amerika'dan buğday beklemek, bir zenginin kasasına hapsedilip, paraları arasında açlıktan ölmeye mahkum edilmesine benzemiyor mu? Sizler Almanya'ya gidip çalışacağınıza Anadolu'ya gidip, bakımsızlıktan çölleşen arazilerde buğday yetiştirseniz olmaz mı? İki yüz bine yakın insan gücünüzün Almanya'ya "işsizlik var" diye gönderilmesine, Anadolu'yu gezdikten sonra inanmıyorum artık. Türkiye'de yapılması gereken o kadar çok iş var ki, muhakkak Avrupa'ya işçi ihraç etmek, en son yapılacak iş sizin için" (Yıldız 1966: 139).

Türkiye'nin politikalarının eleştirildiği bu satırlardan sonra yazarın Alman malı, "Made in Germany" markasına karşı olan zaafımıza da aynı tavırla yaklaştığı görülür. Yine bir yabancıнын gözüyle yabancı malına olan düşkünlüğümüz şöyle eleştirilir:

“Ne kadar yanlış bir düşünce. İnsan ya öz malını kullanmalı veya yapamadığı şeyler için zaaf göstermemeli. İyi bildiği veya en iyi yapabildiği şeyleri yapıp satmalı. Ancak milletçe kalkındıktan sonra için lüksüne, rahatlığına kaçmalı” (Yıldız 1966: 106).

Almanya’ya gitmeden önce İstanbul’da Matbaacılık okulu dizgi bölümünü bitiren yazarın amacı orada kazandığı parayla bir matbaa makinesi almak olduğu için, ilgisi makineler çerçevesinde yoğunlaşmış, bu yüzden de sanayi sergilerini önemli bulmuştur. Oradaki işçilerimizin çoğunun sanayi makineleri yapan fabrikalarda çalıştığı halde bu tür sergilere itibar etmemesine şaşırır. Onların Türkiye’den bilinçlenmiş olarak ayrılmadıklarını veya lüks hayat tutkusu ağır bastığı için bu makinelerin önemini kavrayamadıklarını düşünür. Oysa, bu kişilerin en büyük merakı arabadır. Türklerin araba zaafı bir Alman’ın gözüyle romanda şöyle değerlendirilmektedir:

“Ben, Türkiye’ye ilk gittiğim zaman şaşırmıştım. Bana Türkiye’nin fakirliğinden bahsetmişlerdi. Oysaki Türkiye’de gördüğüm Amerikan arabaları gecekondulardan büyük... Biliyorsun Almanya’da arabalar ne kadar ucuzdur. Buna rağmen herkes küçük arabaları tercih eder” (Yıldız 1966: 106).

Roman kahramanlarından Nihat araba tutkusunu hayatıyla ödemiştir. Almanya’ya araba almak hevesiyle gidenlerin sayısı az değildir.

Almanya’daki işçilerimizin sorunlarına değişik açılardan yaklaşan Bekir Yıldız, kendisinin de aralarında bulunduğu işçileri yakından gözleme imkânı bulmuş ve sorunları gerçekçi ve eleştirel bir biçimde yansıtmıştır.

Necati Tosuner’in Sancı’sı

1974-1976 yılları arasında Almanya’da yaşayan Necati Tosuner, öykü yazarı olarak tanınmasına rağmen, 1977 yılında yayınlanan *Sancı...Sancı...* adlı eseriyle roman türünü denemiştir. 1978 Türk Dil Kurumu Roman ödülünü alan eserde, yazarın iki yıllık Almanya macerası sonucu gözlemlerine dayanarak, Almanya’ya göç eden insanımızın aşk, aile ve iş hayatında karşılaştıkları sorunları ele aldığını görmekteyiz.

İki ana ve otuz bir alt bölümden oluşan romanda değişik yapıdaki insanların yaşadıkları sorunlar ayrı ayrı verilmiştir. Birbirinden oldukça farklı yapıda bulunan bu insanların ortak yanı işçi olarak Almanya’ya gitmiş olmaları ve orada birlikte çalışmalarındadır. Almanya’ya birkaç yıl önce öğrenci olarak gelmiş olan Kambur Osman yazarın kendisidir. Öykülerinde kendisini anlattığı, fiziksel özrü nedeniyle içe dönük ve karamsar tablolar çizdiği için bireycilik yaptığı ve bunalım edebiyatı yarattığı gerekçesiyle eleştirilen Tosuner, tek romanı olan *Sancı...Sancı...*’da da aynı tavrını sürdürmüştür. Roman kahramanı Osman da kamburdur ve Almanya’ya öğrenci olarak gelmiştir. Geçinmek için dergi dağıtmak, dilencilik ve hırsızlık yapmak gibi, her yolu dener fakat oturma izni öğrenci olarak verildiği için sürekli iş bulamaz. “Benim iş bulmaklığım güç. Oturma iznim de öğrenci olarak. Biraz babamdan

gelir, biraz ben kazanırım. Daha olmadı, Mensa'da⁵ kağıt dağıtırım" (Tosuner 2001: 155) diye düşünen Osman, zaman zaman Almanya'ya geldiğine pişman olur. En çok üzüldüğü, devamlı bir işinin olmamasıdır. Petra adında bir Alman sevgilisi vardır, ama ilişkileri kısa sürer. Bunun nedeni Osman'ın fizikî kusuru değil, Türk oluşudur: "Petra Günter'i bırakıp bir başka Günter'e gitseydi, hiç de kaygılanmazdı ya, şu Türk..." (Tosuner 2001: 137) olmak yok mudur? Osman'ı üzen de budur.

Almanya'daki Türkler Almanların yapmadıkları en ağır ve pis işlerde çalışırlar. Romanın diğer kahramanı Hasan da çöpçülük yaparak geçinen çok sayıda Türk çöpçüden biridir. Zaman zaman başkalarının çöpünü toplamaktan şikâyet etse de iş yokluğunda bir iş sahibi olmaktan mutludur.

Almanya'ya giden işçiler bir süre sonra eş ve çocuklarını da yanlarına aldırılmışlardır. Hasan'ın karısı Ayşe de bunlardan biridir. Ayşe kocasına kavuşur ama memlekette bıraktığı çocukları gözünde tüter. İleriye dönük hayalleri vardır. Bir gün fabrikada bir yükleyicinin çarpmasıyla canından olur. Hasan dört çocuğu ile ortada kalıverir. Oğlu Hüseyin küçük yaşta Almanya'ya geldiği için uyum sıkıntısı çekmez. O, ikinci neslin temsilcisidir. Tıpkı Almanya'da yetişen diğer çocuklar gibi, Almanca'yı öğrendikçe Türkçe'yi unuttur.

Romanda Hasan ve ailesi ile Osman dışında değişik kesimlerden gelen Türk ve Almanların yaşamlarından kesitler de verilmiştir. Emine, ağabeyi, yengesi, Reyhan, Hamza, Wolf, Ingrid, Peter, Susanne, Export Remzi, Ulrike, Manfred ve Jutta'nın iş, aşk ve aile hayatından, birbirleriyle ilişkilerinden de söz edilmiştir.

Romanda olaylar olumsuz sonuçlanır. Osman terkedilir, Ayşe'nin ölümüyle ailesi parçalanır, Emine evlenemez, Ulrike bebeğini aldırılmaz, Reyhan'la Hamza boşanır. Almanya'daki Türk işçileri yabancı olmanın bedelini ağır bir şekilde öderler.

Yazarın kitabına ad olarak verdiği ve leit-motive olarak da sık sık kullandığı "Sancı" kelimesi Almanya'da yaşayan işçilerimizin sıkıntılarını simgelemektedir. Yazar romanında, genel olarak üçüncü tekil şahıs anlatımı tercih etmekle beraber, özellikle monolog ve diyaloglarda izlenimci konumunu koruyarak birinci tekil şahıs kullanmıştır. Eser otobiyografik özellikler göstermekle birlikte Almanya sorununa da değişik tipler aracılığıyla dikkat çekmektedir.

Geriye dönüştü kronolojik zamanın hakim olduğu roman, yazarın Almanya'da bulunduğu 1974-1976 yılları arasında yazılmıştır.

Romanda olaylar fabrika, istasyon, ev, kitapçı, cafe, sokak gibi mekanlarda geçer. Mensa ve Dieter'in yeri gurbetçilerin uğradıkları cafelerdir, istasyon yabancıların, en çok da Osman'ın sıkıldığında uğradığı, gecelerin derin sessizliğine sığındığı yerdir. Zaman ve mekânın insanlar üzerinde daha çok olumsuz etkisi vardır. Onlar Almanya'da yabancı olmanın sancılarını fazlasıyla çekerler, hatta bazen Almanya'da bulunmanın bedelini ağır öderler. Örneğin, bir türlü iş bulamayan Osman, Türk olduğu için Petra tarafından terkedilir. Ayşe'nin fabrikadaki ölümü ailenin

⁵ Gurbetçilerin sık sık uğradıkları cafe.

parçalanmasına yol açar. Reyhan'la Hamza boşanır. Hayatları alt üst olur. Halbuki ne ümitlerle Almanya'ya gelmişlerdir. Almanya'da geçirdikleri onca zaman, para kazanma dışında, manevî yönden onlardan çok şey götürmüş, bazı değerler kaybedilirken, bazıları da korunmaya çalışılmıştır.

Romanda geleneksel değerlerimize sahip çıkıldığına dair örnekler de vardır. Türk işçilerinin memleketlerine giderken yakınlarına hediye götürmeleri âdettendir:

“Akşama gidiyon İremzi'ye, bi radyo... Şöyle büyükçesinden olsun. Ele güne çıkar bi şey olsun. Bubasına da ne göndermiş, kuş kadar demeyeler” (Tosuner 2001: 107).

Geleneklerimize göre hediyenin büyüğü, küçüğü olmasa da büyük hediye götürmek daha makbul sayılır, roman kahramanının dediği gibi...

Dinî ve millî duygular özellikle farklı bir dinin kabul gördüğü bu ülkede daha çok ön plana çıkar. Örneğin, Ayşe öldüğünde koynundan bir muska çıkar. Kazım'ın Ulrike'nin bebeğinin aldırılmasını istemeyişinde dinin etkisi büyüktür, Kazım “*Ben müslümanım... demişti. Allah'ın verdiğini yok mu edeceğiz?*” (Tosuner 2001: 215).

Almanya'daki modern yaşam biçimi erkekleri olduğu kadar kadınları da etkiler. Giyim-kuşamdan kadın haklarına kadar her türlü konuda kadınlar geleneksel tavırlarını değiştirirler. Çalışıp para kazanan kadınlar artık kendilerine yük olan (içki-kumar, tembellik, işsizlik vb. yüzünden) kocalarını çekmek zorunda olmadıklarının farkına varırlar. Romandaki Reyhan kocası Hamza'yı içki-kumar tutkusu ve işsizlik yüzünden terk edecek cesareti gösteren bir Türk kadınıdır.

Almanya'ya gelerek, modern yaşamla karşılaşan bazı Türk kadınları için başörtüsünün de bir önemi yoktur. Reyhan'ın başını açması, Hatice Hanım'ın atkısına bürünmemesi doğal karşılanır. Zamanla “*Eşarp denen kayıp gitmiyor mu?*” (Tosuner 2001: 23) düşüncesi yerleşmeye başlar.

Görücü usulü evliliklerin de köyde kaldığını Emine'nin istenmesi sırasında görürüz. Ağabeyi ile kız kardeşi arasında geçen şu konuşma insanımızın ne kadar değiştiğini göstermeye yeter:

“Bak Emine. Bak bacım. Beni iyi dinle şimdi. Ağbi bacı hani azıcık konuşalım senle. Konuşalım da, birimizin dediğini ötekimiz başka anlamaya. He mi? Hele bu gurbetlik yerinde... Bu gavurun içinde hele. Geçende İsmayıl geldi hani Kazım göndermiş. De, benden sordular. Sana danışmadan bi şey demedim. E, köylük yerde değelik. “Verdim gitti...” yok. Bi iki oğlanı görün işte. Olur mu?” (Tosuner 2001: 63).

Necati Tosuner de romanını yazarken tıpkı Bekir Yıldız gibi gözlemlerinden yararlanarak Almanya'daki işçilerimizin sorunlarına gerçekçi ve eleştirel bir tutumla yaklaşmıştır.

Aras Ören'in Gizli Kahramanının Gizli Yaşamı

Günümüz şair ve yazarlarından olan Aras Ören, 1960 yılında gittiği Almanya'da (Berlin'de) hâlâ işçilik, oyunculuk ve yazarlıkla hayatını kazanmaktadır. İstanbul'da iken iki şiir kitabını yayımlayan yazar, Almanya'da da yazın faaliyetini sürdürmüştü,

özellikle bu ülkede yaşayan işçilerimizin karşılaştıkları sorunları, çektikleri sıkıntıları gözlemlerine dayanarak ortaya koymuştur. *Niyazi'nin Naunyn Sokağında İşi Ne?* (1973), *Almanya'da Bir Türk Masalı* (1978), *Gurbet Değil Artık* (1984), *Berlin Üçlemesi* (1980), *A'nın Gizli Yaşamı* (1990) ve *Berlin Savigny Platz* (1993) adlı eserlerinde Almanya sorunlarını ele almıştır. "1980'de Alman Sanayiciler Birliği Ödülü ve Almanya'da ana dili Almanca olmayıp Alman edebiyatına katkısı olanlara verilen Abert Von Chamissa ödülünü almıştır" (Necatigil 1989: 249).

Bu yazıda yazarın *A'nın Gizli Yaşamı* adlı roman üzerinde durulmaktadır.

Ören bu romanında Almanya'ya gizli bir yolculuk yapan A'nın zamanla oraya yabancılaşmasını konu edinmiştir.

Roman Prolog / Epilog, *A'nın Gizli Yaşamı*, İmgeler İmgesi Bir Aştır, Ek-1 ve Ek-2 olmak üzere beş bölümden meydana gelmektedir. Romanda A'nın gizli yaşamı söz konusu edildiğinden kahramanın adı da gizli tutulmuştur. A, içimizden biri olabilir. A'nın çocukluğunda gördüğü ve etkisinden uzun süre kurtulamadığı bir rüya ile başlayan roman iki türlü sonlanmaktadır.

Kurabiye fırıncısı dindar bir babayla şefkatli bir annenin oğlu olan A, mutlu ve huzurlu bir çocukluk devresi geçirmiş; delikanlılık döneminde yazma tutkusu artmış; bir kitaplıkta çalışmaya başladıktan sonra okuma ve yazma faaliyetini daha da geliştirmiştir. Uzaktan akrabası olan orta yaşlı bir kadınla tanışıp evleninceye kadar sakın bir yaşam sürmüştür. Karısının ölümünden sonra eşinin ilk kocasından kalan servet sayesinde daha rahat bir yaşam sürdürmeye devam etmiştir. Ancak sade ve açık görünen bu yaşamın gizli yönleri de vardır. Bir gün gizli yaşamını yazmaya başlar, fakat yazdıklarını yakar. Romanın sonunu bir türlü getiremez.

Romanın ikinci bölümünü oluşturan Berlin / Cehennem'de A'nın kendi yazdığı gizli yaşamı on iki küçük alt bölümde anlatılır. Yazar burada Almanya'ya gizli bir yolculuk yapan A'nın Almanya'da hissettiği yabancılık üzerinde durur. Yıllar sonra döndüğü Almanya'da hiçbir şeyi bıraktığı gibi bulamayan A, her zaman alışveriş yaptığı kasaba, bakkalı, tuhafiyeciyi, dul bayan şapkacıyı boşuna arar. Eskiden oturduğu sokağı tanıyamaz. İnsanlar ve her şey kendisine yabancıdır. A'yı da kimse tanımaz, eski dostları aramaz. Tesadüfen A bir gün, eski bir arkadaşının intihar ettiğini gazeteden öğrenir. Evine gittiğinde bir hamalın kitaplarını taşıdığını görür. Bu hamal, birkaç gün önce onu Cehennem adlı birahaneden atan yabancıdır. Yabancıdan Cehennem'in bir gün önce yandığını öğrenir. O yangında A'yı küçük elle-riyle yumruklayarak dışarı atmaya çalışan Daniel adlı çocuk da yanmıştır. A, birahenenin enkazını görmeye gittiğinde Daniel'in annesiyle karşılaşır. Zaman içinde birbirine benzeyen hayatları olan bu iki insan yakınlaşır. Fakat kadın A'nın aşkına karşılık vermez. Çünkü Daniel'in ölümünden kendisini sorumlu tutmakta, Tanrının kendisini cezalandırdığına inanmaktadır. A ise kendi yaşadıklarını, bir yabancı kentte herkesin dışında oluşunu, herşeye yabancılaşmasını düşünmektedir.

Romanın belirgin bir sonu yoktur. Fakat yazar Ek'lerde romanın iki şekilde de bitebileceğini, seçimini okuyucuya bıraktığını gösterir.

Ek-1'deki sonuca göre, Daniel'in annesi (Graetchen) fikrini değiştirip A'nın pan-

siyon odasına gelir. Resepsiyon memuru pansiyona gelen A'ya bir misafiri olduğunu söyler. A, odasında Graetchen'i görünce şaşırır. Birlikte olurlar ve roman mutlu sona ulaşır.

Ek-2'deki sona göre ise, A pansiyona gelince resepsiyon memuru ona bir zarf geldiğini bildirir. Zarfı açan A, intihar ettiğini öğrendiği arkadaşının onunla görüşmek istediğini ileten bir notla karşılaşır. Arkadaşı onun Berlin'e geldiğini öğrenmiş ve onunla buluşabilmek için gazeteye ilan vermiş; ancak gazeteci dizgi hatası yaparak ölüm ilanına onun adını yazmıştır. Aslında arkadaşısı hayatta olup onunla görüşmek istemektedir.

Okuyucunun tercihine bırakılan iki sonu bulunan bu ilginç romanda yazar olaylar karşısında belli bir tavır almayıp, tasvir ve tespit edici bir bakış açısı ile yaklaşmış, olayları üçüncü kişinin ağzından vererek yazar anlatıcılığı kullanmıştır.

Roman A'nın bunalımlarını içerdiğinden psikolojik bir roman olarak da tanımlanabilir. A'nın yaşadıkları ile kullandığı mekânlar da onun psikolojik durumunu ortaya koyar. Örneğin, yalnız insanların sığınağı olan bir pansiyon odası, cehennem adlı birahane, bir arkadaşının evi gibi oldukça sınırlı ve dar mekânlar A gibi bir insanı tanımak için yeterlidir. A'nın dostu da yoktur. Almanya'da sadece bir arkadaşı vardır, romanın sonunda onunla görüşeceği izlenimi doğar. Okuyucu isterse görüşmeyebilir de. Çünkü son okuyucunun tercihine bırakılmıştır. Almanya'da âşık olduğu kadınla çok uzun sürmeyen (bu da yine okuyucuya bağlı) bir ilişki yaşar, o kadar. Zaman da A üzerinde olumsuz etkiye sahiptir. Yıllar sonra Almanya'ya döndüğünde zamanın herşeyi değiştirmiş olduğunu görür. Kendisi gibi... Hemen hiç tanıdığı kalmamış, şehir, sokaklar, dükkanlar ve sahipleri başkalaşmıştır. Zamanla gerçekleşen değişim ve sonucunda yabancılaşma...

Monologlarla zenginleştirilmiş romanda Almanya'nın hukuk düzeni ve dinî duygularla ilgili yorumlara da yer verildiği görülür. A'nın söylediklerine bakıldığında, Almanya'nın ilginç bir hukuk anlayışı vardır. Örneğin, A bir Türk terziinin dükkanına gider. Terzi, onun ceketinin düğmesini dikmekte ısrar eder. A terziye bu davranışının bir suç teşkil ettiğini söyler:

"Nasıl olduysa oldu, yaptığı için çok iyi niyetli bir jest olduğunu, fakat ben izin vermedikçe, bunda ısrar etmesinin Almanya'da, şahsıma karşı girişilmiş bir tecavüz olarak anlaşılabileceğini söyledim" (Ören 1990: 89).

Aslında ilginç olan A'nın kendisidir. Çocukluğunda, Pazar günleri Kitab-ı Mukaddes'i alıp kiliseye gider, yemekten önce dua eder. Dini duyguları çok dindar olan babasının sayesinde oluşmuştur. İnsanlara karşı daima mesafeli ve kendi fanusunda yaşayan içine kapanık bir kişilik yapısına sahip oluşunda çocukluk yıllarında yaşadıklarının etkisi vardır:

"Engellenemeyen bir dostluk, sonunda mutlak bir hüsrana bitmeye mahkumdu. Bunu bilen bir kişi olarak A, böyle bir çaresizliğe düşmemek için bütün bilinen toplumsal ölçütlere sırt çevirmiş, kendi sığınağında yaşamıştı" (Ören 1990: 14).

Yazar zaman zaman araya girerek A'yı sığınağından çıkarmayı dener. Bunu "Yazarın notu" ile yapar. Aras Ören, A'nın gizli yaşamını anlatırken Almanya sorununa psikolojik açıdan yaklaşmış, Almanya'da yabancı olmanın zorluklarını, Almanya'ya yabancılaşmayı ilginç bir biçimde ortaya koymuştur.

Sonuç

Yurt dışına işçi göçü 1960'larda başlamış; başta Almanya olmak üzere, Avrupa'nın gelişmiş ülkelerine çok sayıda Türk insanı ekme parası uğruna göç etmek durumunda kalmıştır. Bu göçün en çok Almanya'ya olduğu için, - başka ülkelere bile gidilse,- Almanya işçi göçünün simgesi haline gelmiştir.

Dili, kültürü, yaşama biçimi, kısacası her şeyi yabancı olan bir ülkede yaşamak, hele oralara gitmeden önce ülkemizde köy ve kasabasından -askerlik hariç- pek çıkmamış olan insanlar için hiç de kolay değildir.

Almanya'ya gidenler arasında kültürlü ve eğitilmiş insanlar da bulunmaktadır. Bu çalışmada söz konusu edilen Bekir Yıldız, Necati Tosuner ve Aras Ören lise ve dengi okul mezunu olan kültürlü kişilerdir ve bu özelliklerinin bir yararı da bize kazandırdıkları eserlerdir.

İstanbul'da Matbaacılık Okulu Dizgi Bölümünü bitiren Bekir Yıldız bir matbaa makinesi alabilecek parayı biriktirmek üzere Almanya'ya gitmiş ve dört yıl sonra istediği makineye kavuşmuş, İstanbul'da Asya Basımevi'ni kurmuştur. Almanya'ya işçi olarak gidip yazar olarak dönen Yıldız, romanlarında oradaki işçilerimizin sorunlarını ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur.

Necati Tosuner, Pertevniyal Lisesi'nde öğrenciyken öykü yazmaya başlamış, öykülerini 1963'te yayınlamıştır. 1966'da Liseyi bitirdikten sonra, Basın İlan Kurumu'nda, daha sonra da Almanya'da iki yıl çalışmıştır. Yurda döndüğünde (1977) Derinlik Yayınlarını kurmuştur. Öyküleriyle tanınan Tosuner yazdığı tek romanında Almanya'daki işçilerimizin sancılarını dile getirmiştir.

Aras Ören ise orta öğrenimini tamamladıktan sonra aktörlük ve dramaturgluk yapmış, Yeni Ufuklar dergisinde yazılar yazmış, 1969 yılında Almanya'ya gitmiştir. Orada çalışırken oyunculuk ve yazarlık uğraşını sürdürmüş, roman ve şiirlerinde oradaki Türk işçilerinin sıkıntılarını anlatmıştır.

Almanya'yı ve Almanları yakından tanıyan, oradaki işçilerimizin içinde buldukları şartları, sorunları ilk elden tanıma imkanı bulan bu yazarlar, sorunları kendi gözlemlerinden ve anılarından da yararlanarak eleştirel bir gözle aktarmışlardır.

Romanlara yansıyan sorunlar genel olarak şöyle sıralanabilir:

1. Ahlakî sorunlar (rüşvet, hırsızlık vb.)
2. Dinî inanışları istedikleri gibi yerine getirememeleri.
3. Yabancı bir ülkenin dilini bilmemekten doğan iletişimsizlik.
4. Geleneksel değerleri koruma ve yaşatmaya çalışma ve bazen onları bilinçli olarak terk etme.
5. Modern yaşam biçimine ayak uydurmaya çalışma.
6. Yabancı bir ülkede yabancı olma.

7. Türkler arasında birlik ve beraberliği koruyamama.

Sorunlar şüphesiz bunlardan ibaret değildir. Konu ile ilgili yazılan birçok roman ve öyküde (gidenlerin ve geride kalanların) daha başka sorunlar da ele alınmıştır. Ancak söz konusu edilen üç romanda belirlenen bu sorunlar o ortamda yaşamış olan yazarlar tarafından anı ve gözlem ağırlıklı olarak ortaya konmuştur. Bu nedenle bunları anı-roman olarak değerlendirebiliriz.

Kaynaklar

- AYTAÇ, Gürsel, (1991), "Almanya'da Türk Edebiyatı", *Edebiyat Yazuları II*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 153-156.
- AYTAÇ, Gürsel, (1994), "Almanca Yazan Türklerin Artıları, Eksileri", *Edebiyat Yazuları III*, Ankara: Gündoğan Yayınları, 237-239.
- BERKAY, Fügen (1988), *Sosyal Değişme Açısından Yurt Dışına İşgücü Göçü Olayı*, Malatya: 8-9, 15-16.
- GİTMEZ, Ali S., (1981), "Türk Yazınında Dış Göç", *Türk Dili*, Eylül:147-167.
- İşgücü Piyasası (Yurt Dışında Yaşayan Türkler)*, (2001), Ankara: Özel İhtisas Komisyonu Raporu:1-3.
- LEBE, Mehmet Emin, (1979), "Almanya Sancısı", (Olaylar-Yansımalar), *Türk Dili*, 336:180-184.
- NARLI, Mehmet, (2002), "Almanya'ya Göçün Türk Romanına Yansıması", *Hece*, 6: 65, 66, 67.
- NECATİGİL, Behçet, (1989), *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, (13.bsk.) İstanbul: Varlık Yay.
- ÖNERTOY, Olcay, (1984), *Cumhuriyet Dönemi Türk Roman ve Öyküsü*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- ÖREN, Aras, (1990), *A'nın Gizli Yaşamı*, İstanbul: Afa Yay.
- ÖZYER, Nuran, (1994a), "Alman Çocuk ve Gençlik Edebiyatında Türk İmajı", *Edebiyat Üzerine*, Ankara: Gündoğan Yay.: 81-91.
- ÖZYER, Nuran, (1994b), "Almanya'da Bir Türk Hiciv Ustası", *Edebiyat Üzerine*, Ankara: Gündoğan Yay.
- ÖZYER, Nuran, (1994c), "Almanya'da Türk-Türkiye'de Almanya'lı: Alev Tekinay'ın Yeni Kitabı üzerine", *Edebiyat Üzerine*, Ankara: Gündoğan Yay.
- ÖZYER, Nuran, (1994d), "Bir Arada Yapayalnız: Geminin En Altındaki", *Edebiyat Üzerine*, Ankara: Gündoğan Yay.
- ÖZYER, Nuran, (1994e), "Üç Şekerli Demli Çay", *Edebiyat Üzerine*, Ankara: Gündoğan Yay.
- ÖZYER, Nuran, (1994f), "F. Almanya Çocuk Edebiyatında Türkiye ve Türkler", *Edebiyat Üzerine*, Ankara: Gündoğan Yay.
- TOSUNER, Necati, (2001), *Sancı... Sancı...*, İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- YILDIZ, Bekir, (1966), *Türkler Almanya'da*, İstanbul.
- Yurt Dışındaki İşçiler ve Sorunları*, (1975), Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yay. 5-27, 54-66.